

СТРІЙ

№3, 2021

дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Олексій Александров, Олександр Лісниченко, Володимир Прокопенко
Однострій та спорядження козаків-пластунів другої половини XIX – початку XX ст.
Частина 1 – Башлик 3

Сергій Шаменков
Особливості спорядження давньоримських прапорноносців I–II ст. н.е. 17

Сергій Шаменков
Одяг та спорядження королівських мушкетерів роти «Mousquetaires de la maison militaire du roi de France» періоду правління короля Людовика XIII. Частина 1. 31

Сергій Шаменков
Герої повісті Тарас Бульба в контексті історичного строю епохи 49

Графічна реконструкція

Сергій Шаменков
Портрет-реконструкція Остафія Дашкевича ..72

Спорядження

Всеволод Буравченко
Кишеньковий сонячний годинник Єжи Осолінського зі Львівського історичного музею – досвід відтворення і використання 73

Володимир Прокопенко
Про один метод застібання сумочок та лядунок XVII–XVIII ст. 91

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н. (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – *Папакін А.Г.*
Технічний редактор та
дизайн – *Безобчук О.В.*
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці:

мушкетер «Maison du Roi».
Малюнок Сергія Шаменкова.

Надруковано у видавничому домі «Гельветика», м. Херсон, вул. Паравозна, 46-а.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №6244 від 04.10.2018 р. Наклад: 100 прим.

Олексій Александров, Олександр Лісниченко, Володимир Прокопенко

Однострій та спорядження козаків-пластунів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Частина 1 – Башлик

Ключові слова: *башлик, уніформа, козак, пластун, Північний Кавказ, Російська імператорська армія.*

Ця стаття розпочинає цикл статей, присвячених дослідженню однострою та спорядженню козаків-пластунів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Її темою став башлик – проста, але важлива частина козачого однострою, що захищає при негоді. В статті розібрано його крій, роль у костюмі та історію використання північнокавказькими козачими підрозділами. Також надані рекомендації щодо його відтворення для історичних реконструкцій.

Oleksiy Aleksandrov, Oleksandr Lisnychenko, Volodymyr Prokopenko

Uniform and Equipment of Cossack Infantry (Plastuns) in the 19th – early 20th Century. Part 1 – Bashlyk

Keywords: *başlık, uniform, cossack, plastun, North Caucasus, Imperial Russian Army.*

This article opens a series of articles on the study of uniforms and equipment of Plastun Cossacks in the second half of the 19th – early 20th Centuries. Its topic is the Başlık, a simple but important element of the Cossack uniform, a protection in bad weather. The article analyzes its cut, role in the costume and the history of its use by the North Caucasus Cossack units. Recommendations for its reproduction for historical reenactment are also provided.

Александров Олексій Анатолійович – Aleksandrov Oleksiy

Незалежний дослідник, м. Київ, Україна.

Independent researcher, Kyiv, Ukraine.

e-mail: plastun1914@gmail.com

Лісниченко Олександр Іванович – Lisnychenko Oleksandr

Незалежний дослідник, м. Київ, Україна.

Independent researcher, Kyiv, Ukraine.

e-mail: alex.lisnychenko@gmail.com

Прокопенко Володимир Михайлович – Prokopenko Volodymyr

К.х.н., н.с. Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9764-3990; e-mail: email@striy.org.ua

Історія козачих підрозділів у складі Російської імператорської армії кінця XIX – початку XX ст. тісно переплетена із міфами та легендами. І це, на жаль, стосується передусім піших козачих підрозділів – пластунів. Історія виникнення та розвитку цього роду військ потребує окремої роботи і ми не будемо наразі зупинятися на цьому. Мета даної роботи – розпочати цикл статей, присвячених дослідженню однострою та спорядженню пластунів другої половини XIX – початку XX ст. Цими роботами ми сподіваємося вичерпно ознайомити всіх зацікавлених з історією та кроями частин одягу та елементів спорядження козаків-пластунів та сформувані мінімально необхідну основу для їхньої якісної реконструкції. Темою для першої статті став башлик – проста, але важлива частина козачого однострою, що захищає при негоді і стає в нагоді в різних ситуаціях.

Саме слово *башлик* має тюркське походження (тур. *başlık*, азерб. *башлиг*, ногай. *баслик*) і складається із кореня *bas* – верх, голова та традиційного для назв одягу суфікса *luk* (Черных 80). А сам башлик представляє собою каптур із довгими, закругленими на кінцях лопатями. Його шили зі складеної вдвічі довгої полоси матерії таким чином, що шов на каптурі проходив позаду. При одяганні башлика на шапку, довгі лопаті зазвичай обмотувалися навколо шиї та опускалися позаду. На Північному Кавказі його у негоду традиційно носили на шапці (за винятком Західної Грузії і частково Абхазії, де можна зустріти традицію носіння башлика на голові – так званий *кабалахі*), а в хорошу погоду він висів на плечах на шнурках, зі спущеним каптуром та лопатями назад (Мал. 1) (Студенецкая 121). У сильний дощ башлик, одягнутий на папаху, розправлявся, а його лопаті вільно звисали, завдяки чому вода краще стікала з усієї конусоподібної фігури одягненого, і не промочувала одяг під ним. При сильному холодному вітрі або в хуртовину лопаті перехрещувалися на грудях, забезпечуючи додатковий захист, а їхні кінці закріплювалися ззаду за поясом. За потреби так само можна було утеплити й спину. Іноді каптур башлика використовували як ємність для переноски харчів¹ чи торбу для насіння під час сільськогосподарських робіт, зав'язуючи лопаті через плече.

Башлик виготовлявся із фабричного або домашнього сукна, іноді досить грубої роботи (в першу чергу це стосується простого робочого одягу), білого, чорного, сірого або червоного кольору. Дуже цінувалося м'яке та привабливе за кольором сукно із верблюжої шерсті. Башлики прикрашалися галунами, шовковою або вовняною тасьмою, китицями або золотим шиттям. Багато прикрашені башлики були звичним предметом дарування як на весільних церемоніях (зокрема, на Кавказі прикрашені башлики наречена дарувала родичам чоловіка), так і при зустрічі важливих гостей (Студенецкая 120, 121).

Важливим аспектом є роль та місце башлика у комплексі кавказького та козачого одягу середини XIX – початку XX ст., і на основі доступних авторам матеріалів, згадок та ілюстративних джерел ми можемо стверджувати, що башлик у першу чергу був елементом одягу для захисту від негоди, який не носився постійно і не був обов'язковою частиною повсякденного або військового костюму. Ця деталь є важливою для сучасних реконструкторів, які помилково вважають башлик невід'ємною частиною образу козачих військ Російської імперії.

Так, відомо, що в піхоті козачого війська башлик намотувався на шинель або бурку (див. нижче), а у кінноті його складали та клали під сидельну подушку (Фролов “Материалы”). Так само башлик як частина комплексу одягу козаків імператорського конвою не був обов'язковим для використання в строю і використовувався у більшості випадків лише в негоду та нарядах у кінних патрулях (Клочков 284). Цікавою деталлю тут є спогади власне козаків щодо ролі башлика у комплексі кавказького та козачого одягу початку XX ст.: «*Башлык в кавказской одежде кубанцев имеет назначение, как капюшон в европейской, для укрытия от дождя, от холода. Поэтому при входе в закрытое помещение он снимается вместе с другой верхней одеждой и оставляется в передней; в комнаты, в зал и тому подобные кубанцы не входят с башлыком за плечами.*» (Скобцов прим. 36).

Із тим, як виглядав традиційний башлик на Північному Кавказі в середині – другій половині XIX ст. та як його носили, можна ознайомитися

¹ Так, відомо, що пластуни, які служили на кордонних лініях, носили в ньому хліб (Фролов “Материалы к”)

Мал. 1. Традиційні способи носіння башлика на Північному Кавказі в етнографічний час (за Є.М. Студенецькою). Справа – башлик, одягнений на папаху в дорогу або негоду, а зліва – башлик на плечах під час святкового виходу.

за допомогою малюнків Василя Тімма (Мал. 2, а) (“Timm”), Теодора Горшельта (Мал. 2, в, г) (Горшельт 6, 34; «Lineinyi kazak»; «Aslan-Bek»; Holland 57, 66), Григорія Гагаріна (Stackelberg 1), Х. Шенка (Freitag 156A) (Мал. 3, в) та інших художників того періоду.

Спочатку варто розглянути літографію В.Ф. Тімма (Мал. 2, а) (“Timm”), на якій зображені чорноморські пластуни 2-го та 8-го батальйонів, що відзначилися при обороні Севастополя 1854–1855 рр. На нашу думку, принаймні двоє із зображених ліворуч пластунів носять башлик, перекинутий через плече із зав’язаними

лопатями на грудях, ймовірно, використовуючи його ужитково як речовий мішок. На трьох інших малюнках башлик зображено накинутим на папаху із вільно звисаючими попереду лопатями. Подібна проста та ужиткова манера носки башлика відома і за ілюстративними матеріалами початку ХХ ст. (Мал. 4).

В цей же час, зручний та практичний предмет одягу, що використовувався козачими та іррегулярними підрозділами, не міг не привернути увагу військового керівництва, і скоро розпочалася історія башлика як регламентованої частини

а

б

в

г

Мал. 2. (а) – Чорноморські пластуни 2-го та 8-го батальйонів, що відзначилися при обороні Севастополя 1854–1855 рр. (літографія В.Ф. Тімма). (б) – Черкеський кінь (малюнок Х. Шенка). (в) – Лінійний козак на бівачу (малюнок Т. Горшельта). (г) – Аслан-Бек, козак конвою кавказького намісника (малюнок Т. Горшельта).

військового вбрання в армії Російської імперії. Оцінивши всі переваги башлика, військове міністерство в 1862 р. ввело його як регламентовану частину головного убору спочатку для гвардійських підрозділів, а згодом і для інших військових та військово-інженерних підрозділів². Хронологічно, башлик у армійських підрозділах армії

Російської імперії вводився поступово протягом 1862–1871 р. Аналогічна ситуація відбувалась і в козачих військах: першими, хто отримав регламентовані башлики, були Кубанське та Терське, в 1869 р. – Донське (наказ № 47419), а до 1871 р. башлик був присвоєний усім козачим військам (наказ № 49696) (Агафонов 191).

² Тут цікаво відмітити, що табельний строк використання армійського башлика складав 6 років (Новицкий 429).

№3 (2021)

Користуючись можливістю, ми вирішили навести в цій статті фрагменти перших наказів, що стосуються процесу введення башлика в армії загалом та козачих підрозділах зокрема. Процитуємо ряд фрагментів наказів із 37-го тому Повного зібрання законів Російської імперії від 1862 р., у частині, що стосується башликів.

«38015. – Марта 2. Именной, объявленный въ приказѣ Военнаго Министра. – О новыхъ образцахъ головного убора для чиновъ военно-сухопутнаго вѣдомства.

... Его Императорское Величество, удостоивъ Всемилостивѣйшаго утверждения представленныя Комитетомъ образцы шапки и башлыка, Высочайше повелѣтъ соизволилъ:

1. Шапку и башлыкъ новаго образца ввести въ войскахъ гвардіи, согласно прилагаемымъ при семъ: описанію подѣ лит. А и вѣдомости лит. Б. ...

8. Башлыкъ употреблять во всякое время года при ненастной погодѣ или морозѣ свыше 5°. Когда башлыкъ не на головѣ, то нижнимъ чиномъ носить его на себѣ слѣдующимъ образомъ:

а) Когда шинель скатана черезъ плечо, то башлыкъ обвивать вокругъ шинели;

б) Когда шинель надѣта въ накидку, башлыкъ накидывать подѣ шинелью на плечи, колпакомъ на спину, при чемъ концы его завязывать спереди, – и

в) Когда шинель надѣта въ рукава, то накидывать башлыкъ такимъ же образомъ, но только поверхъ шинели» (Полное собраніе 37, 1: 158, 159).

Опис та креслення армійського башлика (Мал. 3) (Полное собраніе 37, 3: лист 4) наведені у третій частині того ж 37-го тому:

«Башлыкъ (для всѣхъ войскъ и чиновъ). – Шивается по особой выкройкѣ (какъ означено на рисункѣ листѣ №4), изъ двухъ кусковъ, верблюжьяго сукна, и состоитъ изъ остроконечнаго колпака (а, b, c) и двухъ длинныхъ остроконечныхъ же концовъ (а, d, c), которые, въ случаѣ надобности, обвертываются вокругъ шеи. Длина задняго шва (а, b) равна 12 верш., длина передняго шва (b, c) равна 6 3/4 верш. и длина концовъ (а, d) равна 1 ариш. 10 вершк. Башлыкъ оторачивается: у офицеровъ – по швамъ

колпака золотымъ или серебрянымъ шейтажемъ, по цвѣту металлическаго прибора, а по краямъ, кругомъ, гарусною подѣ цвѣтъ башлыка тесьмою (шириною въ 1 1/2/8 верш.); а у нижнихъ чиновъ – по швамъ колпака и по краямъ только одною тесьмою. См. рис. лист № 4» (Полное собраніе 37, 3: 25).

І відразу 15 березня виходить наказ, що стосується оновленої форми козачих підрозділів.

«38048. – Марта 15. Именной, объявленный въ приказѣ Военнаго Министра. – О введеніи шапки новаго образца съ башлыкомъ, въ замѣнѣ фуражекъ, въ казачьихъ полкахъ, баталіонахъ, батареяхъ и отдѣльныхъ иррегулярныхъ частяхъ, и нѣкоторомъ измѣненіи въ формѣ офицерскихъ мундировъ и бешметовъ.

1. Шапку новаго образца, описанную въ приказѣ по военному вѣдомству отъ 2 сего Марта (38015), ввести, въ замѣнѣ фуражекъ, въ тѣхъ казачьихъ конныхъ полкахъ, тѣшихъ баталіонахъ, артиллерійскихъ батареяхъ и отдѣльныхъ иррегулярныхъ частяхъ, коимъ доселѣ полагалась фуражка; равнымъ образомъ присвоить имъ и описанные въ томъ же приказѣ башлыки» (Полное собраніе 37, 1: 186, 187).

Із подальших наказів 1862 р. можна дізнатися про колір ниток тасьми – «по цвѣту верблюжьяго сукна» (№ 38339) (Полное собраніе 37, 1: 542), а також про зміни у розмірі башлика (№ 38475). Схема (Полное собраніе 37, 3: лист 34) принципово, за винятком невеликих змін у розмірах, не відрізняється від наведеної у наказі № 38015, а тому тут не наводиться окремо.

«38475. – Юля 18. Приказъ Военнаго Министра, съ Высочайшаго разѣшенія (*). – О формѣ пригонки башлыка на шапки новаго образца.

Для болѣе удобной пригонки башлыка, введеннаго приказомъ по военному вѣдомству 2-го Марта (38015) на шапки новаго образца, слѣдуетъ строить башлыки уменьшеннаго размѣра, по прилагаемымъ при семъ описанію и рисунку, отпускаемая на башлыки изъ Коммисаріата вмѣсто пропорціи матеріаловъ,

опредѣленной приказомъ 23-го Іюля (38399), въ слѣдующемъ количествѣ:

Сукна верблюжьяго (30 вершковой ширины) ... 8 1/2 вершковъ.

Тесьмы нитяной (шириною 2/8 вершка) ... 9 аршинъ.

Денегъ на шитье ... 11/2 копѣйки.

Въ войскахъ, построившихъ уже башлыки по первоначально утвержденному образцу, оставитъ ихъ безъ переделки.

(Рисунокъ и другія приложенія см. въ концѣ Тома.)» (Полное собраніе 37, 1: 706).

«Къ №58475. – 1862 Іюля 18.

Описаніе башлыка.

Башлыкъ сшивается по особой выкройкѣ (какъ показано въ прилагаемомъ рисункѣ), изъ двухъ кусковъ верблюжьяго сукна и состоитъ изъ остроконечнаго колпака (а, b, c) и двухъ длинныхъ концовъ (а, d, c), которые, въ случаѣ надобности, обвертываются вокрухъ шеи. Длина задняго шва (а, d) 12 верш., длина передняго шва (b, c) 6 3/4 верш. и длина концовъ 1 арш. 8 вершк. Башлыкъ оторачивается: у офицеровъ по швамъ колпака золотымъ или серебрянымъ шейтажемъ, по цвѣту металлическаго прибора, а по краямъ, кругомъ, гарусною подъ цвѣтъ башлыка тесьмою (шириною въ 2/8 верш.), а у нижнихъ чиновъ – по швамъ колпака и по краямъ одною нитяною тесьмою подъ цвѣтъ башлыка» (Полное собраніе 37, 3: 245).

Також наказ повідомляв про зміни у порядку носіння башлику:

«38540. – Августа 4. Именной, объявленный въ приказѣ Военнаго Министра. – О введеніи въ войскахъ гвардіи всего пѣхотнаго снаряженія одинаковаго съ образцами для войскъ арміи; о нѣкоторыхъ измѣненіяхъ въ формѣ обмундированія и снаряженія въ Кубанскомъ казачьемъ войскѣ, и о формѣ наворачиванія башлыка на скатанную шинель въ войскахъ пѣхоты и пѣшей артиллеріи.

... 4. Во всѣхъ войскахъ пѣхоты и пѣшей артиллеріи башлыкъ наворачивать на передній конецъ скатанной шинели, не пристегивая его ремнемъ, но вкладывая концы

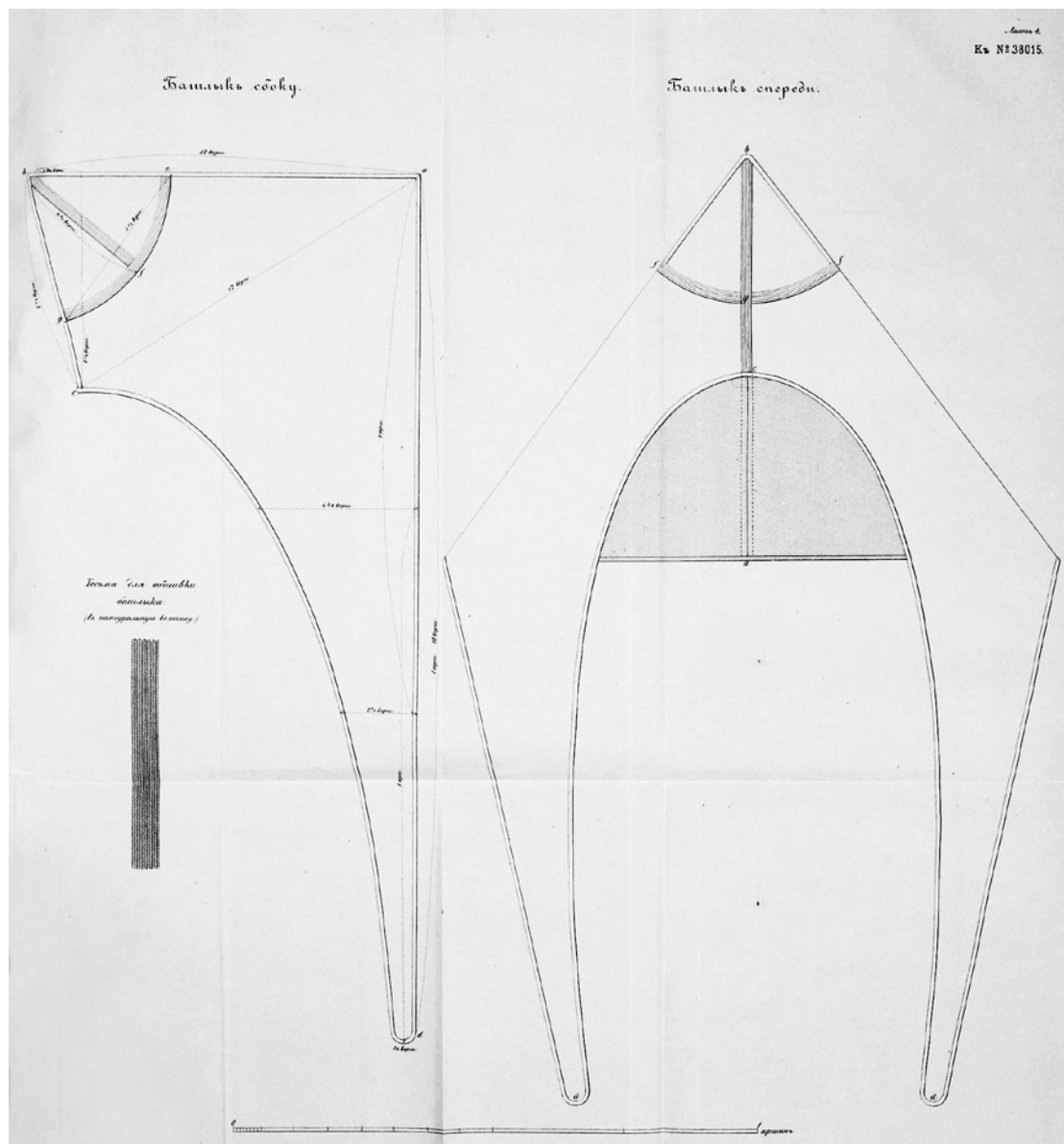
башлыка въ складки шинели, такъ чтобы онъ, въ случаѣ надобности, могъ быть снятъ, не раскатывая самой шинели» (Полное собраніе 37, 1: 763).

Як видно із наказів, до крою, порядку носіння та декорування армійських башликів постійно вносили доповнення та зміни, що призвело до виникнення певної різноманітності регламентованих армійських башликів. Але, як це не дивно, всі вищезгадані нововведення мало зачепили середовище північнокавказьких козачих військ загалом, та пластунів зокрема. Пластуни продовжували носити традиційні для регіону башлики, які були відмінні від рекомендованих наказами. Основною причиною такої ситуації була система призову, за якою кожна козака сім'я, відсилаючи свого сина на службу, купувала за власний рахунок коня, сідло, холодну зброю, одяг та все спорядження, необхідне за арматурним списком. Зі скарбниці козак отримував вогнепальну зброю та постільну білизну (Гаденко 24, 25, Пр.10; Елисеєв *Первые шаги* 8,9). Таким чином, башлик входив у перелік предметів, якими козак мав забезпечити себе самостійно, що призводило до масового використання місцевих форм башликів і певного ігнорування, якщо можна так сказати, козачими підрозділами наказів 1862 р. І вагомими аргументом тут є фотографії, малюнки, місцеві накази та згадки очевидців наступних років, які фіксують відмінності із регламентованими армійськими башликами.

Власне тут можна почати із наказу щодо комплектації кавказьких козачих ескадронів імператорського конвою в 1861 р. (№ 36578): «§ 11. Нижніе чины эскадрона обязаны имѣть собственных лошадей, оружіе, бурки и башлыки; всѣмъ же остальнымъ снабжаются они отъ казны.» (Полное собраніе 36, 1: 60). Тобто, не зважаючи на елітність та забезпеченість служби конвойців, із усього комплексу одягу башлики та бурки привозилися конвойцями із собою з Кавказу. Ймовірно, і в наступні роки ситуація залишалася незмінною, оскільки, незважаючи на рекомендації 1904 року про наявність коричневих башликів, конвойці використовували, судячи за фотографіями, і башлики інших кольорів – білого чи світло-жовтого (Клочков 284).

У Збірнику урядових наказів по козачих військах за 1871 р. є наступний наказ:

Мал. 3. Креслення армійського башлика згідно із наказом № 38015 від 1862 року.

«129. 1871 г. декабря 14. О формѣ обмундирования и снаряженія чиновъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ.»

Государь Императоръ, 14 декабря, Высочайше соизволилъ утвердить, прилагаемое при семъ, описаніе формы обмундирования и снаряженія чиновъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ, которое вмѣстѣ съ двумя рисунками буквѣ на эполеты и погоны офицеровъ и нижнихъ чиновъ, предписано принять къ исполненію и руководству.» (Сборникъ правительственныхъ распоряженій 301).

«Башлыкъ.»

Генераламъ – Произвольнаго цвѣта, изъ сукна мѣстнаго произведенія, съ серебряною тесьмою.

Штабъ и оберъ-офицерамъ конныхъ полковъ – Такой же.

Нижнимъ чинамъ конныхъ полковъ – Такой же, но тесьма черная нитяная.

Пѣшихъ пластунскихъ баталіоновъ офицерамъ и нижнимъ чинамъ – Такой же, какъ въ конныхъ полкахъ, но у офицеровъ тесьма золотая.

Конно-артилерійскихъ батарей офицерамъ

а

б

Мал. 4. (а) – Пластуни, що риють окопи (малюнок з натури художника Є.Є. Лансере, 1915 р.).
(б) – Фотографія із кубанськими козаками на Кавказькому фронті (за Б.Ю. Фроловим).

№3 (2021)

и нижнимъ чинамъ – Такой же, какъ въ конныхъ полкахъ, но у офицеровъ тесьма золотая.

Адютантамъ и состоящимъ по особымъ порученіямъ – Такой же, какъ въ конныхъ полкахъ.» (Сборникъ правительственныхъ распоряженій 310, 311).

Як можна бачити із тексту наказу, козачим військам рекомендувалося споряджатися башликами, виготовленими із місцевого сукна довільного кольору. Згадки про крій та розміри відсутні.

Цікаво що комісія, створена в Кубанському козакому війську для вивчення досвіду Російсько-японської війни, рекомендувала зберегти башлики, відмічаючи при цьому таке: «Башлык должен быть суконный фабричного или азиатского сукна, но просторный, чтобы закрыть плечи и с концами такой длины, чтобы можно обвязать вокруг шеи, а также завязать на поясице. Вокруг должен быть обшит шнурком или тесьмой, чтобы не вытягивался. На колпаке тесьма может быть окрест и поперек в виде круга или углами. Можно крепить кисти» (Клочков 284; Фролов «Материалы»). І знову ми зустрічаємося з досить вільними рекомендаціями щодо крою, розмірів та матеріалу башликів. Одна із основних вимог – це розміри, достатні, щоб належно закрити плечі та зав'язати лопаті на поперек. Власне невідповідність саме розмірів (а не крою) ставала причиною недопуску деяких башликів на військових оглядах пластунів (див. далі).

Важливим джерелом для нас є згадки представників пластунських підрозділів, і одним з небагатьох із них є допис «Вздохъ пластуна» в часописі «Развѣдчикъ» 1903 року за авторством анонімного пластуна «съ турецкой границы».

«Такъ какъ въ походѣ во время дождя надѣтая на себя бурка намокаетъ, то вся защита отъ дождя ограничивалась обыкновенно накидкой на головы однихъ башлыковъ, тѣмъ болѣе, что послѣдніе у казаковъ хотъ и вольнаго покроя, но требуются большіе и просторные настолько, чтобы, огибая

кругомъ спину, плечи и грудь, нижніе края башлыка спускались внизъ почти до локтей. Спереди у башлыковъ имѣется узкая тесьма или шнурокъ, который обхватываетъ надѣтый башлыкъ кругомъ шеи. Въ холодъ же башлыкъ обвязывается кругомъ шеи концами. Такимъ образомъ башлыкъ, спускаясь внизъ до локтей, способствуетъ тому, что вся верхняя часть казака защищена отъ дождя, и вода, стекая по башлыку внизъ, а сзади по буркѣ привязанной на мѣшкѣ, намачивается только полы черкески. Бурка же, оставаясь сложегною, защищаетъ вещи въ мѣшкѣ отъ промокания и подѣ защитою башлыка остается сама сухою, такъ что на ночлегъ казакъ приходилъ съ сухими вещами и сухою буркой.» («Вздохъ пластуна» 127).

У цьому фрагменті добре описуються розміри та манера використання башлика – одягнутий на папаху, він має закривати плечі та верхню частину спини, спускаючись майже до ліктя, а спереду башлик фіксувався вузькою тасьмою під шиєю, лопаті вільно звисали попереду та зав'язувалися на шиї в холод. Власне саме у такому вигляді зображали башлик у другій половині XIX ст. (Мал. 2, б-г), та так само ми можемо його бачити на малюнках та фотографіях періоду Першої світової війни (Мал. 4).

Цікавим джерелом є замітки полковника Кубанського козачого війська Ф.І. Єлісєєва, який описує башлики червоного кольору у козаків Кавказького кінного полку (Єлісєєв *Казакі на Кавказском фронтѣ* 18, 19). Також за збереженим зразком відомо, що червоні башлики носили козаки Лінійного кінного полку («башлык Линейцев»), і так само червоний башлик зображено на картині пензля Миколи Івасюка «Кубанський козак у Львові» 1914 р. («Кубанский казак во Львовѣ»). Таким чином, частина козаків кінних полків Кубанського козачого війська використовувала червоні башлики, принаймні у якості частини парадної форми.

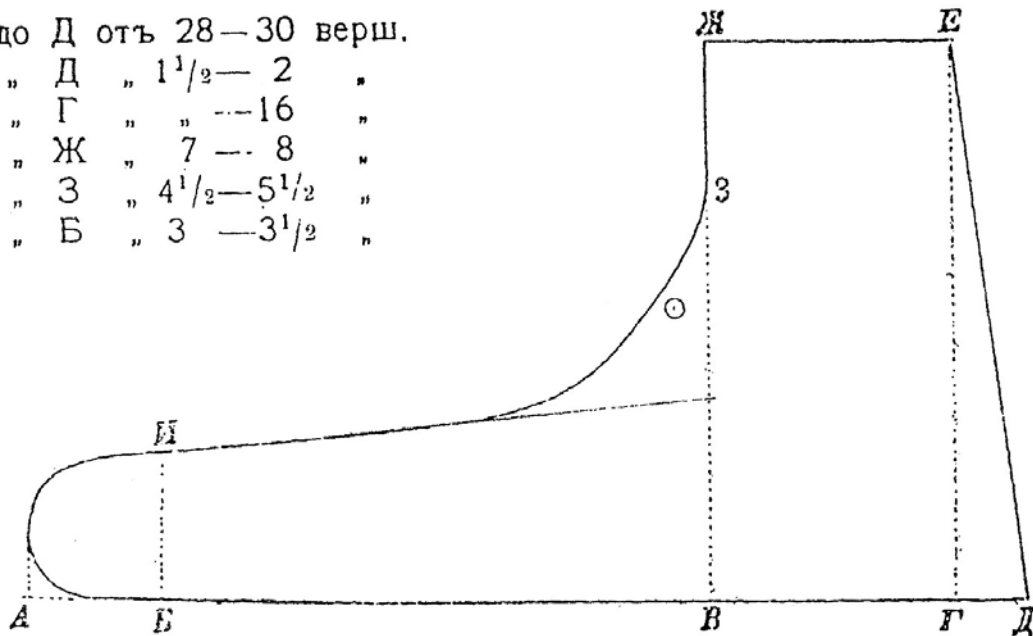
Наочним зображенням³, яке ілюструє практичне застосування башлика у негоду, є малюнок

³ На жаль, обмежаність у часі підготовки рукопису завадила авторам заглибитися в пошук ілюстративних джерел періоду Першої світової війни, які б могли допомогти проілюструвати статтю. І тому на даний момент ми вимушені оперувати дещо обмеженою кількістю малюнків та фотографій.

Приложение 16.

Форма и розміръ башлика, выработаннаго практикой.

Отъ А	до Д	отъ 28—30	верш.
" Г	" Д	" 1 ¹ / ₂ —2	"
" Е	" Г	" " ---16	"
" Е	" Ж	" 7—8	"
" Ж	" З	" 4 ¹ / ₂ —5 ¹ / ₂	"
" И	" Б	" 3—3 ¹ / ₂	"

Мал. 5. Малюнок крою рекомендованого до ужитку в Кубанському козацькому війську башлика (за К.П. Гаденком).

художника Є.Є. Лансере (Мал. 4, а) (*Великая война* 306), який в 1914–1915 роках був військовим кореспондентом на Кавказькому фронті. Хоча в книзі «Великая война в образах и картинах: 1914–1915» його малюнок знаходиться у розділі про воєнні дії на Західному фронті, і можна подумати, що його події розгортаються в Карпатах, але, скоріш за все, зображені події саме на Кавказькому фронті.

Фотографія періоду Першої світової війни зображує одного з кубанських козаків на Кавказькому фронті (Мал. 4, б) (Фролов *Холодное оружие* 249) і демонструє досить вільний спосіб носіння башлика із довгими і широкими лопатями, що просто звисають попереду. Характерно, що із чотирьох козаків у башлику зображений лише один із них.

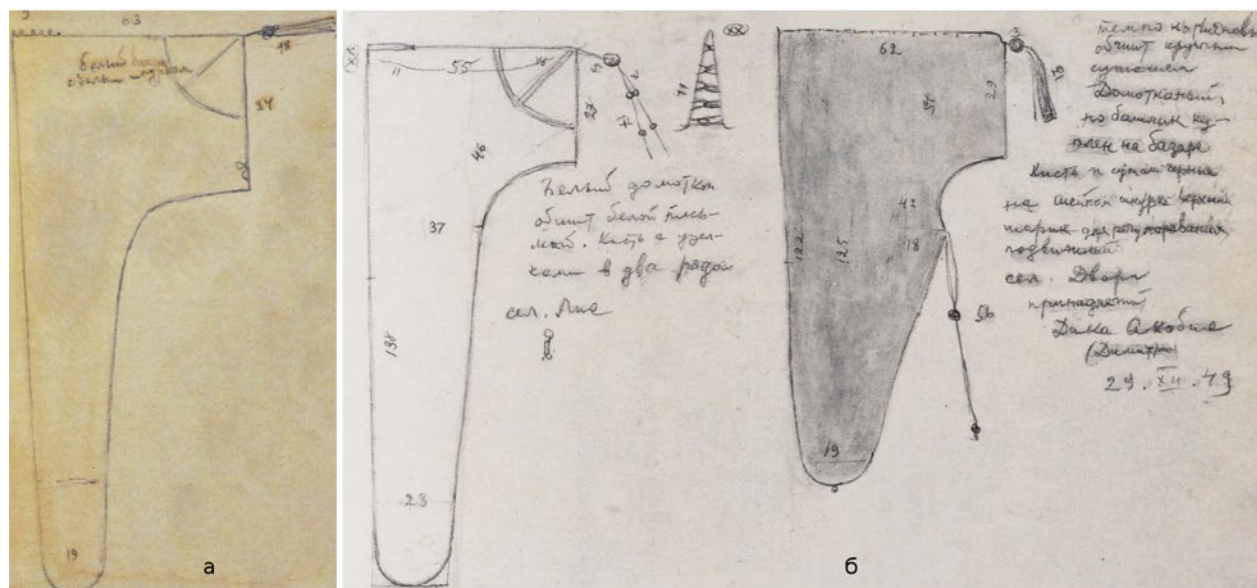
Цікавою є фотографія молебню ешелону 6 Кубанського пластунського батальйону зроблена в м. Єкатеринодар (нині м. Краснодар)

у 1912 р. (фотограф Г.А. Мануков). Наразі фотознімок знаходиться в зібранні Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповіднику ім. Є.Д. Феліцина (інв. ном № КМ 4266/60) («Мануков»). Хоча знімок робився взимку, але серед багатьох фігур на передньому плані лише у чотирьох можна побачити башлики. У трьох із них вони декоративно закинуті за плечі із звисаючими позаду лопатями, а у четвертого лопаті зтягнуті навхрест на грудях.

Цікавим джерелом інформації є матеріали з військових оглядів кінних полків, пластунських батальйонів та артилерійських батарей Кубанського козацького війська початку ХХ ст. В розпорядженні авторів є вибіркові розділи опублікованих матеріалів таких оглядів із 1904 по 1911 р.⁴ В них описано склад підрозділу, стан грамотності козаків, їхнього здоров'я і звичайно

⁴ На жаль, точного бібліографічного посилання наразі привести ми не можемо, але сподіваємось виправити цей недолік у наступних роботах.

№3 (2021)

Мал. 6. Схеми кроїв етнографічних грузинських башликів (малюнки Н. Браїлашвілі):
(а) – башлик С.М. Майсурадзе із сел. Цхморі, Імеретія; (б) – башлики із сел. Лі, Мегрелія.

стан амуніції та форми. Зупинимося на окремих деталях цих оглядів, які стосуються башликів, і відразу відзначимо, що забракований башлик (малий за розміром, легкий або сильно заношений) козак мав замінити на новий, замовивши вдома, батальйонній майстерні чи у місцевого майстра за місцем розташування підрозділу.

Огляд 3-го та 4-го Кубанських пластунських батальйонів 29 та 30 березня 1904 р.: «Башлыки у встьхъ казаковъ очень хорошиє, за исключениемъ трехъ человекъ... у которыхъ башлыки забракованы»⁵; «Башлыки у встьхъ хороши».

Огляд 5-го та 6-го Кубанських пластунських батальйонів 7 грудня 1909 р.: «Башлыки у встьхъ полномърные, вполннъ за исключениемъ одного негодного у казака.... У 5 башлыковъ нтъ шнурковъ у казаковъ ...»; «Башлыки: у встьхъ хорошиє».

Огляд 5-го Кубанського пластунського батальйону 25 січня 1910 р.: «Башлыки: Неполномърные:... (прим. авт. – 2 козаки). Порванные ... (прим. авт. – 1 козак). Совершенно лътные легкіє: ... (прим. авт. – 2 козаки)».

Огляд 6-го Кубанського пластунського батальйону 4 лютого 1910 р.: «Башлыки большеинство приношены и замараны у казака ... и коротки, ... и изорванный».

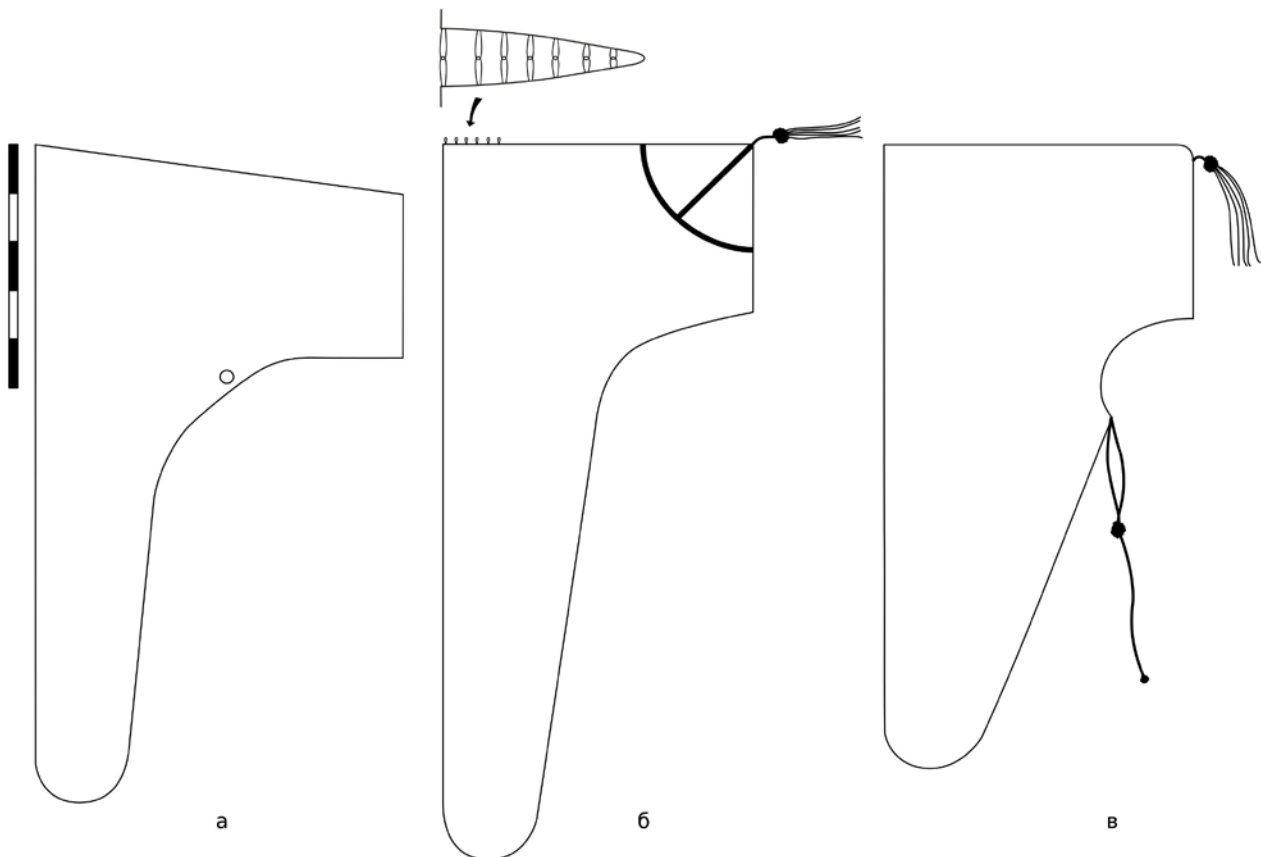
Огляд 4-го Кубанського пластунського батальйону 3 грудня 1910 р.: «Башлыки у встьхъ хорошаго материала и надлежащаго размъра».

Огляд 4-го та 5-го Кубанських пластунських батальйонів 15 січня 1911 р.: «Башлыки всть полные и хорошаго качества и пригнаны по людямъ, только у каз. ... оказался порванный башлыкъ»; «Башлыки. Старые: ... (прим. авт. – 2 козаки). Маломърные: ... (прим. авт. – 1 козак). Нтъ совстьмъ башлыка: ... (прим. авт. – 1 козак)»

Огляд 6-го Кубанського пластунського батальйону 5 лютого 1911 року: «Башлыки: очень хорошиє и имъются у встьхъ, за исключениемъ: ... (прим. авт. – 2 козаки) – малы и старые – бракъ».

Цікаво, що під деякими з оглядів стоїть ім'я людини, яка брала у них участь: «Старшій Адъютантъ, Есауль Гаденко». І саме він через декілька років стає упорядником книги «Описание формы обмундирования и снаряжения казаковъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ» (Гаденко). В цій книзі міститься опис та малюнок крою рекомендованого до ужитку в Кубанському козакому війську башлика із зазначенням форми та розмірів.

⁵ В тексті огляду присутня інформація з іменами та рідними станицями козаків, речі яких були забраковані, але ми пропускаємо цю інформацію.

Мал. 7. Масштабні промальовки башликів: (а) – рекомендованого до ужитку в Кубанському козачому війську (за К.П. Гаденком); (б, в) – етнографічних грузинських башликів (за Н. Браїлашвілі).

«17. Башлыкъ.»

Конныхъ полковъ – Произвольнаго цвѣта изъ сукна мѣстнаго производства, обшитый черной тѣсьмой. Въ Кубанскомъ войскѣ принятъ по преимуществу башлыкъ бѣлаго азіатскаго сукна.

Примѣчаніе. Офіціального распоряженія объ установленіи размѣровъ башлыка для казаковъ не отыскано, присутствія же. часто при осмотрахъ казаковъ составителемъ замѣчено, что г.г. инспектирующие находили башлыкъ всего болѣе удовлетворяющій своему назначенію, при постройкѣ его по формѣ и размѣрамъ, указаннымъ въ прил.» (Мал. 5) (Гаденко 10, 11, Прил. 16).

Переходячи до питання пошиву башлика для реконструкції пластуна, варто звернути свою увагу на етнографічні крої північнокавказьких башликів. Етнографічні колекції, описи, фотографії та малюнки показують досить велику різноманітність форм та розмірів башликів, але, як

не дивно, у нашому розпорядженні майже немає схем їхнього крою. Тому ми були вимушені розширити сферу пошуку на весь Кавказ і віднайшли кілька схем у книзі, присвяченій етнографії Грузії, за авторством Ніно Браїлашвілі (Мал. 6) (Браїлашвили 70-71, 74). Наразі саме ці схеми, разом із рекомендаціями до геометрії та розмірів башликів рекомендованих до ужитку в Кубанському козачому війську, мають, на думку авторів, стати основою для сучасної реконструкції пластунських башликів (Мал. 7).

Загалом, при пошиві башлика для реконструкції варто притримуватись наступних рекомендацій.

- Використовувати біле вовняне або верблюже сукно натурального кольору полотняного або саржевого переплетіння.
- Використовувати крій із книги К.П. Гаденка (Мал. 7, а) або крій етнографічного кавказького башлика (Мал. 7, б). Останній можна змінити, додавши округлий виріз і

№3 (2021)

- збільшивши ширину лопаті біля нього так, як це зображено на (Мал. 7, в).
- Враховуючи антропометричні розміри власника, дотримуватися рекомендацій у розмірах: загальна довжина від 125 до 135 см; ширина від 60 до 71 см, із розрахунку на те, щоб в одягнутому стані башлик закривав плечі та верхню частину спини; ширина лопатей в нижній частині не менше 13 см.
  - Башлик має містити невеликий розріз у верхній задній частині із повітряними петлями (Мал. 7, б) або без них (“башлык Линейцев”).
  - Башлик обшивається тасьмою або плетеним шнуром, а його колір може бути як під колір сукна, так і чорним. На передній частині башлику мають міститися або посилені круглі отвори (Мал. 7, а) для шнуру, яким башлик можна зав'язати попереду, або сам шнур має бути безпосередньо закріплений до країв башлика (Мал. 7, в).
  - Башлик у першу чергу є елементом одягу для захисту від негоди, який не носить постійно. Використання його як декоративного елемента на урочистих заходах також не обов'язкове.

Бібліографія

- «Aslan-Bek, kazak konvoia namestnika kavkazskago.» *The New York Public Library Digital Collections*, digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-5347-a3d9-e040-e00a18064a99. Accessed 1 July 2021.
- Freytag, Carl. *Russlands Pferde-Racen*. Halle: Druck und verlag von Otto Hendel, 1881.
- Holland, Hyazinth. *Theodor Horschelt: ein Künstlerleben und – Schaffen*. Bamberg: Buchner, 1890.
- «Lineinyi kazak na bivake.» *The New York Public Library Digital Collections*, digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-5cf2-a3d9-e040-e00a18064a99. Accessed 1 July 2021.
- “Timm, Vasilii Fedorovich. Zashchitniki Sevastopolia. (1851–1862).” *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Timm,_Vasilii_Fedorovich._Zashchitniki_Sevastopolia._(1851-1862).jpg. Accessed 1 July 2021.
- Stackelberg, Ernest. *Scenes paysages, moeurs et costumes du Caucase dessignes d'apres nature par le prince Gregoire Gagarine*. Paris: chez A. Hauser, 1845.
- Агафонов, В. М. и др. *Казачество великое, бесстрашное*. Санкт-Петербург: Славия, 2008.
- “башлык Линейцев.” *sammler.ru*, 13 Декабря 2020, www.sammler.ru/index.php?showtopic=198988. Дата обращения 1 Июля 2021.
- Браиладшвили, Нино. *Грузия, какой я ее помню: Этнографические зарисовки*. Тбилиси: Хеловнеба, 1990.
- Великая война в образах и картинах: 1914–1915*. Вып. 1-8. Москва: 1915.
- “Вздохъ пластуна.” *Развѣдчикъ*, Г.ХVI, № 642, 1903, с. 127.
- Гаденко, К.П. *Описание формы обмундирования и снаряжения казаковъ Кубанскаго и Терскаго казачьихъ войскъ*. Ст. Уманская, 1913.
- Горшельт, Теодор. *Кавказские походные рисунки*. Санкт-Петербургъ: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1896.
- Елисеев, Ф. И. *Казачи на Кавказском фронте 1914–1917: Записки полковника Кубанского казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах*. Москва: Воениздат, 2001.
- Елисеев, Ф. И. *Первые шаги молодого хорунжего*. Москва: Рейтар, 2005.
- Клочков, Д.А. *Отличные храбростью. Собственный его императорского величества конвой*. Санкт-Петербург: Славия, 2007.
- “Кубанский казак во Львовѣ», 1914.” *Golden Section*, 12 Грудня 2005, ua.gs-art.com/auctions/ukrainskaaya-i-russkaaya-zhivopis-xix-xx-vv-2/catalog/3054/. Дата звернення 1 Липня 2021.
- “Мануков Г.А. Фотография. Прощание со знаменем 6-го Кубанского пластунского батальона.” *Госкаталог.рф*. goskatalog.ru/portal/?fbclid=IwAR01CONf21Zux8aIwwl8uRMeWapF1MzGVHNx2DALY0FXwf8wzv_5mEfEkvQ#/collections?id=21943716. Дата обращения 1 Июля 2021.

- Новицкий, В.Ф., ред. *Военная энциклопедия*. Санкт-Петербург: Т-во И. Д. Сытина, 1911.
- Полное собрание законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. томъ XXXVI. Отдѣлеіе первое. 1861. Отъ № 36490-37190*. СанктПетербургъ: Типографія П Отдѣления Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1863.
- Полное собрание законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. томъ XXXVII. Отдѣлеіе первое. 1862. Отъ № 37827-38621*. СанктПетербургъ: Типографія П Отдѣления Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1865.
- Полное собрание законовъ Россійской имперіи. Собрание второе. томъ XXXVII. Отдѣлеіе третье. 1862. Отъ № 37827-38621*. СанктПетербургъ: Типографія П Отдѣления Собственной Е.И.В. Канцеляріи, 1865.
- Сборникъ правительственныъ распоряженій, показачьимъ войскамъ. (Съ 1 января 1871 года по 1 января 1872 года)*. Томъ VII. Санкт-Петербургъ: Типографія Г.Шредеръ, 1872.
- Скобцов, Д.Е. *Три года революции и гражданской войны на Кубани*. Книга первая. Париж, 1962.
- Студенецкая, Е.Н. *Одежда народов Северного Кавказа XVIII—XX вв*. Москва: Наука, 1989 г.
- Черных, П.Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Том 1. Москва: Русский язык, 1994.
- Фролов, Б.Е. *Холодное оружие кубанских казаков*. Краснодар: «Диапазон-В», 2009.
- Фролов, Б.Е. “Материалы к «Военному лексикону кубанских казаков».” *Юга.ру*. www.yuga.ru/articles/society/4404.html. Дата обращения 1 Июля 2021.